พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และ
พระธรรมเทศนา "กิตติกถา"

โดย

พระเทพวชิรกิตติ (กิตติชัย อภิชโย)
วัดโสมนัสวิหาร

มุทิตา

พระราชวชิรมงคลเมธี (วิชาญ กลฺยาณธมฺโม ป.ธ.๙)
เจ้าอาวาสวัดจันทน์กะพ้อ
อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี

พระเทพวชิรปาโมกข์
เจ้าคณะภาค ๑๔, ๑๕ (ธรรมยุต)
เจ้าอาวาสวัดตรีทศเทพ
พิมพ์ถวายมุทิตา

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และ
พระธรรมเทศนา "กิตติกถา"

โดย

พระเทพวชิรกิตติ (กิตติชัย อภิชโย)

วัดโสมนัสวิหาร

มุทิตา

พระราชวชิรมงคลเมธี (วิชาญ กลฺยาณธมฺโม ป.ธ.๙)

เจ้าอาวาสวัดจันทน์กะพ้อ

อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

และ

พระธรรมเทศนา “กิตติกถา”

โดย พระเทพวชิรกิตติ (กิตติชัย อภิชโย) วัดโสมนัสวิหาร

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๒๙ หมู่ ๓ ถ.ศาลายา-นครชัยศรี ต.ศาลายา

อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐

โทร. ๐-๒๖๒๙-๑๔๑๗ ต่อ ๑๐๔

www.mahamakut.com

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยามเทวมหามกุฏวิทยมหาราช

วชิรญาณภิกฺขุวณฺณนา คาถา

โย จ โข ราชกุมาโร อุปฺปนฺโน จกฺกิวํสิเก
สุสทฺโธภิปฺปสนฺโนปิ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสเน
สาสเน ปพฺพชิตฺวาน สงฺฆราชูปสมฺปโท
วชิรญาโณติ นาเมน อโหสิ โขปิ ปากโฏ
ติกฺขปญฺโญ สมปฺปญฺโญ พหุปุญฺญูปถมฺภโก
ปริยตฺตึ อุคฺคหิตฺวา ภาวนายานุกมฺปโก
พุทฺธสฺส ธมฺมวินเย สพฺพวิชฺชาย โกวิโท
พุทฺธสาสนวุฑฺฒิญฺจ สพฺพโลกานุกมฺปกํ
สนฺตตึ วุฑฺฒาเปตฺวา สฺยามรฏฺฐวุฑฺฒิกํ
ปริยตฺตึ ปฏิปตฺตึ ปฏิเวธญฺจ ภาวยิ
ปริปุณฺณานิ เทฺวสตานิ ตสฺสีทานิ อโหสิ โข
ทยฺยรฏฺฐสฺมึ กมฺมฏฺฐานํ ผาริตํ สุปติฏฺฐิตํ.
อิทานิ โข วชิรญาโณ ธมฺมยุตฺติกวํสิโก
ธมฺมโต ยุตฺตสมฺปนฺโน วินยา ยุตฺตโกปิจ
พุทฺธสาสนํ กลฺยาณํ กตฺวาน สงฺฆโสภณํ
สฺยามรฏฺฐํ สุวณฺณญฺจ สพฺพทยฺยชนํ สุขํ
นานาวิเทสรฏฺฐญฺจ ญาเปสิ พุทฺธสาสนํ
ราชาธิวาสวิหาราเม ปฐมํ วสฺสวาสิโก
ปวรนิเวสวิหาเร อายตึ วสฺสมาคโต
วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ สมิทฺธิญฺจ นิรพฺภยํ

รฏฺฐสฺสากงฺขมาเนสิ สาสนสฺส สุนิมฺมลํ
อิธ ธมฺมยุตฺติกสงฺโฆ สมคฺโค เทฺวสตานิปิ
กตฺวา มหามหกมฺมํ นานาวิเทสภูมิเก
ปารมิยาสฺส จิรสฺสํว สมิชฺฌตุ พุทฺธสาสนนฺติ.

รจิตายํ ธมฺมกิตฺติเมธินา ภิกฺขุนา

คำแปล

พระราชกุมารพระองค์ใด อุบัติในจักรีวงศ์ทรงศรี
ปลูกศรัทธาเลื่อมใสอย่างเปรมปรีดิ์ ไว้ในที่พุทธศาสน์ประกาศองค์
บรรพชาเป็นหน่อเนื้อสามเณร อุปสมบทเป็นภิกษุสงฆ์
พระปรีชาสามารถปราชญ์มั่นคง เชิดชูพงศ์พุทธเด่นสืบต่อมา
ได้ศึกษาปริยัติพุทธพจน์ ที่กำหนดแม่นมั่นคลายกังขา
ทั้งเฉียบแหลมธรรมวินัยพัฒนา ทั้งวิชาโลกก้าวไกลทั่วแดนดิน
พุทธศาสน์รุ่งเรืองทั่วพารา อนุเคราะห์โลกาถ้วนทั้งสิ้น
ให้สยามรุ่งเรืองทั่วปฐพิน ถึงจบสิ้นปริยัติพัฒนา
ปฏิบัติศาสนาสืบมานาน ปฏิเวธแผ่ซ่านทั่วทิศา
ถึงศกนี้ธรรมยุตเจริญมา ในศาสนาครบถ้วนสองร้อยปี
ทรงวางกรรมฐานบริสุทธิ์ เป็นแนวพุทธเลิศล้นมงคลศรี
ควรเชิดชูบูชาให้เป็นพลี เสริมบารมีแผ่ไปทั่วโลกา.

ถึงบัดนี้ท่านผู้เป็นเอกองค์ ธรรมยุติกวงศ์ผู้เลิศหล้า
วชิรญาณสมนามที่ได้มา กอปรด้วยเหตุนำพาหมู่สงฆ์ไทย
ทรงปรับปรุงหมู่สงฆ์ดูงดงาม อีกพระธรรมนั้นหนาสง่าใส
นำปวงชนสุขสันต์ทั้งกายใจ แผ่นดินไทยกลายเป็นสุวรรณภูมิ
ให้พุทธไทยเจิดจ้าในต่างประเทศ ด้วยมูลเหตุปรีชาสว่างไสว
ราชาธิวาสวิหารมั่นพระทัย จำพรรษามั่นในปฏิปทา
ครั้นต่อมาสู่อารามบวรนิเวศ ด้วยมีเหตุย้ายเพื่อพุทธศาสนา
มุ่งหวังความเจริญด้วยบุญญา รัฐศาสนาผุดผ่องใสไกลมลทิน

ถึงศกนี้ธรรมยุตสามัคคีมั่นคง สองร้อยปีดำรงทั่วโลกสิ้น
มีฉลองไปทั่วด้าวแดนดิน ทั้งในถิ่นยุโรปอเมริกา
ขออัญเชิญปวงพระบารมี ได้ปกเกล้าเกษีแห่งปวงข้า
ให้พุทธศาสน์มั่นคงคู่โลกา ชาวประชาได้สุขทุกเมื่อเทอญ.

พระธรรมกิตติเมธี แต่ง/คณะธรรมยุต ตรวจแก้

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงพระราชสมภพเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีชวด ฉศก จ.ศ. ๑๑๖๖ ตรงกับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ซึ่งเป็นวันมหาปวารณาในปีนั้น ทรงดำรงอยู่ในฐานะรัชทายาทตามโบราณราชประเพณี เพราะเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่

เมื่อพระชนมายุ ๙ พรรษา มีการพระราชพิธีลงสรง ซึ่งทำเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชทานพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า **"สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ พงศาอิศวรกระษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร"**

เมื่อพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล ประทับ ณ วัดมหาธาตุ เป็นเวลา ๗ เดือน จึงทรงลาผนวช

ถึง พ.ศ. ๒๓๖๗ พระชนมายุ ๒๐ พรรษา ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตามโบราณราชประเพณี โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ เป็นพระอุปัชฌาย์ เสด็จประทับ ณ วัดมหาธาตุ ทรงทำอุปัชฌายวัตร ๓ วันแล้ว เสด็จไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย (ปัจจุบันคือวัดราชาธิวาส) เพื่อทรงศึกษาวิปัสสนาธุระตามธรรมเนียมนิยมของเจ้านายผู้ทรงผนวชเพียงพรรษาเดียวในครั้งนั้น หลังจากทรงผนวชได้เพียง ๑๘ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมชนกนาถ ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคต จึงได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะดำรงสมณเพศศึกษาวิปัสสนาธุระที่ได้ทรงเริ่มศึกษามาแต่แรกทรงผนวชแล้วให้ถ่องแท้ต่อไป ได้ทรงศึกษาอยู่ในสำนักอาจารย์ ณ วัดสมอรายนั้น และได้เสด็จไปทรงศึกษา ณ วัดราชสิทธาราม อันเป็นสำนักวิปัสสนาที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในยุคนั้น แต่ไม่ได้ประทับอยู่ประจำ คงเสด็จไปมาระหว่างวัดราชสิทธารามกับวัดสมอราย นอกจากนี้ยังได้เสด็จไปทรงศึกษากับอาจารย์ในสำนักอื่นๆ ที่ปรากฏว่ามีการเล่าเรียนวิปัสสนาธุระทั่วทุกแห่งในยุคนั้น แม้กระนั้นก็ยังไม่เต็มตามพระราชประสงค์ ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ในพระนิพนธ์เรื่องความทรงจำว่า

"แต่แรกทรงผนวช จึงตั้งพระหฤทัยขะมักเขม้นจะเรียนให้ได้ความรู้วิปัสสนาธุระอย่างถ่องแท้ ไม่ช้าเท่าใด ก็ทรงทราบสิ้นตำราที่พระอาจารย์เคยสอนเจ้านายมาแต่ก่อน ความข้อใด

ในตำราที่ทรงสงสัย ตรัสถามพระอาจารย์ก็ไม่สามารถชี้แจงถวายให้สิ้นสงสัยได้ ทูลแต่ว่าครูบาอาจารย์เคยสอนมาเพียงเท่านั้น จึงเกิดท้อพระหฤทัยในการที่ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ พอออกพรรษาจึงเสด็จกลับลงมาประทับ ณ วัดมหาธาตุฯ ตั้งต้นเรียนคันถธุระ หมายจะให้สามารถอ่านพระไตรปิฎกศึกษาหาความรู้ได้โดยลำพังพระองค์ ได้ยินว่าพระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิต ซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งในสมัยนั้น เป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวาย ทรงขะมักเขม้นเรียนอยู่ ๓ ปี ก็รอบรู้ภาษามคธผิดกับผู้อื่นเป็นอย่างอัศจรรย์”

ทรงพระราชดำริที่จะศึกษาพระปริยัติธรรมคือภาษามคธหรือภาษาบาลี เพื่อจะได้สามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ด้วยพระองค์เอง อันจะเป็นทางให้ทรงศึกษาหาความรู้ในพระปริยัติธรรมให้ยิ่งๆ ขึ้นไปได้โดยลำพังพระองค์ต่อไป

ด้วยพระราชปณิธานดังกล่าวแล้ว หลังออกพรรษา จึงเสด็จจากวัดสมอรายกลับมาประทับที่วัดมหาธาตุ ตั้งต้นศึกษาภาษาบาลี โดยพระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิต ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญภาษาบาลีเป็นอย่างยิ่งในสมัยนั้น เป็นพระอาจารย์สอน ทรงขะมักเขม้นศึกษาอยู่ ๓ ปี ก็ทรงรอบรู้แตกฉานในภาษาบาลีเป็นอย่างยิ่ง จนกิตติศัพท์เลื่องลือถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันหนึ่ง จึงมีพระราชดำรัสถามพระบาทสมเด็จพระจอมกล้าเจ้าอยู่หัวว่าจะแปลพระปริยัติธรรมถวายให้ทรงฟังได้หรือไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพรรับว่า

จะสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์

การแปลพระปริยัติธรรม (เรียกอย่างปัจจุบันคือ การสอบไล่) ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดขึ้นเป็นการพิเศษ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชาธิบายไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส ว่า

"พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสให้ประชุมสมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีสมเด็จ-พระสังฆราชเป็นประธาน ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เป็นการชุมนุมวิเศษ มิใช่ไล่หนังสือในสนามพร้อมกับพระสงฆ์สามัญ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจับประโยคธรรมบทแปลครั้งแรก ด้วยความคล่องแคล่วสละสลวยหาที่ทักท้วงมิได้ จึงปรากฏว่าหนังสือธรรมบทซึ่งกำหนดว่าให้ไล่ ๓ ครั้งนั้นเป็นอันหาต้องการไม่ ด้วยพระปรีชาสามารถความที่ทรงทราบ ปรากฏว่าเกินกว่าชั้นหนังสือธรรมบทเสียเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งว่าอย่าให้แปลถึง ๓ เที่ยวเลย ให้ข้ามไปแปลมงคลทีปนีทีเดียวเถิด พระบาท-สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงจับประโยคแปลมงคล-ทีปนี เป็นประโยคที่ ๒ ด้วยความคล่องแคล่วอย่างเดียวกันกับเมื่อครั้งแปลธรรมบท ในเวลาเมื่อทรงแปลนั้น พระราชวงศา-นุวงศ์แลข้าราชการพร้อมกันฟังอยู่เป็นจำนวนมาก"

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งพระราชหฤทัยแปลถวายเพียง ๕ ประโยค พอเป็นที่เฉลิมพระราชศรัทธา แล้วขอพระราชทานงดไม่แปลต่อ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันดี จึงทรงอนุโลมตาม และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยค ให้ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา พร้อมทั้งโปรดให้เสด็จเข้าเป็นแม่กองไล่หนังสือองค์หนึ่งทีเดียว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาพระปริยัติธรรมมิใช่เพื่อพระเกียรติยศหรือผลประโยชน์อื่นใด แต่ทรงศึกษาด้วยทรงมุ่งหวังที่จะทราบพระธรรมวินัยให้แจ้งชัดในข้อปฏิบัติอันเป็นมูลรากของพระศาสนาว่าเป็นอย่างไร ผลแห่งการศึกษาและทรงพิจารณาอย่างละเอียดทั่วถึงทำให้ประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่าวัตรปฏิบัติและอาจาริยสมัยที่ได้สั่งสอนสืบกันมาในครั้งกระนั้นได้คลาดเคลื่อนและหย่อนยานไปเป็นอันมาก จึงทรงรู้สึกสลดสังเวชพระราชหฤทัย ถึงกับทรงเห็นว่ารากเหง้าเค้ามูลแห่งการบรรพชาอุปสมบทจะเสื่อมสูญเสียแล้ว

ทรงญัตติซ้ำในรามัญนิกาย

ในระหว่างที่กำลังทรงพระปริวิตกถึงเรื่องความเสื่อมสูญแห่งวงศ์บรรพชาอุปสมบทอยู่นั้นเอง ก็ได้ทรงพบพระเถระชาวรามัญรูปหนึ่งชื่อ ซาย พุทฺธวํโส ซึ่งอุปสมบทมาแต่เมืองมอญ

มาอยู่วัดบวรมงคล ได้เป็นพระราชาคณะที่ พระสุเมธมุนี เป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎก ประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด สามารถทูลอธิบายเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์รามัญคณะกัลยาณีที่ท่านได้รับอุปสมบทมาให้ทรงทราบอย่างพิสดาร ทรงพิจารณาเห็นว่าสอดคล้องต้องกันกับพระพุทธพจน์ที่ได้ทรงศึกษามาจากพระบาลีไตรปิฎก ก็ทรงเลื่อมใสและทรงรับเอาวินัยวงศ์นั้นเป็นแบบอย่างสำหรับปฏิบัติสืบมา ด้วยการทำทัฬหีกรรมคือทรงอุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญอีกครั้งหนึ่ง โดยมีพระสุเมธมุนี (ซาย พุทฺธวํโส) เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อ จ.ศ. ๑๑๘๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๖๘ อันเป็นปีที่ทรงผนวชได้ ๒ พรรษา การทรงทำทัฬหีกรรมครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๑

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญนั้น นับเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทย โดยเริ่มต้นที่พระองค์เป็นประเดิม แล้วจึงมีภิกษุอื่นเกิดความนิยมเลื่อมใสและประพฤติปฏิบัติตามอย่างขึ้น ในช่วงที่ประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุนั้น มีภิกษุมาถวายตัวเป็นศิษย์เพื่อเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและประพฤติปฏิบัติตามแนวพระราชดำริเพียง ๕-๖ รูปเท่านั้น ในบรรดาผู้ที่มาถวายตัวเป็นศิษย์ในชั้นแรกนี้ก็คือ สมเด็จพระวันรัตน (ทับ พุทฺธสิริ) เมื่ออุปสมบทได้ ๒ พรรษา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่เมื่อแรกทรงอุปสมบท (พ.ศ. ๒๓๗๒) ในระยะนี้ การเปลี่ยนแปลงแก้ไขในทางวัตรปฏิบัติคงทำได้ไม่มาก

นัก เพราะยังทรงอยู่ในระหว่างศึกษาพระปริยัติธรรมและเริ่มมีผู้มาศึกษาปฏิบัติอยู่ด้วยเพียงห้าหกรูป แต่คงค่อยเปลี่ยนแปลงแก้ไขมาโดยลำดับ ส่วนการแนะนำสั่งสอนในพระธรรมวินัยแก่ผู้ที่นิยมเลื่อมใสนั้น คงทรงกระทำในขอบเขตที่ทรงกระทำได้ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงบันทึกไว้ในพระราชประวัติว่า

"**พระองค์ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันกลางคืน มิได้ย่อหย่อนพระทัย ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรและสุตตันตปฏิบัติต่างๆ ให้ถูกต้องสมธรรมวินัย เป็นข้ออ้างแห่งธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้งนั้นก็เป็นมหามหัศจรรย์ประจักษ์แก่ตาโลก ด้วยมีกุลบุตรซึ่งมีศรัทธาเลื่อมใสเข้ามาสู่สำนักพระองค์ท่าน ขอบรรพชาอุปสมบท ประพฤติตามลัทธิธรรมยุติกนิกาย มีปรากฏขึ้นเป็นครั้งประถมหลายองค์ โดยไม่ได้ข่มขี่ล่อลวงหลอกหลอนหามิได้**"

ที่กล่าวว่า "**ขอบรรพชาอุปสมบทประพฤติตามลัทธิธรรมยุติกนิกาย**" ดังที่อ้างมาข้างต้นนั้น คงหมายถึงอุปสมบทวิธีแบบรามัญที่ทรงเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ และทรงแนะนำผู้ที่มาถวายตัวเป็นศิษย์ในระยะที่ประทับ ณ วัดมหาธาตุนั้น ให้รับการอุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญตามอย่างพระองค์ **คงมิได้หมายถึงทรงให้บรรพชาอุปสมบทด้วยพระองค์เอง** ดังปรากฏในประวัติสมเด็จพระวันรัตนที่ท่านเขียนเองว่า

“เมื่อท่านได้ถวายตัวเป็นศิษย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะที่เสด็จประทับ ณ วัดมหาธาตุนั้น พระองค์ได้ทรงสั่งสอนชี้แจงโดยข้อปฏิบัติสิกขาบทวินัยต่างๆ ทรงแนะนำในพิธีอุปสมบทรามัญและอักขรวิธีโดยฐานกรณ์ที่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ พร้อมทั้งทรงจัดหาพระรามัญจากวัดชนะสงครามมาเป็นพระอุปัชฌาย์ นิมนต์พระสงฆ์รามัญมาเป็นคณปูรกะอุปสมบทให้ใหม่ตามรามัญวิธีในพระอุโบสถวัดมหาธาตุนั้น”

เพราะเหตุใดจึงทรงเลือกรับเอาวงศ์บรรพชาของพระสงฆ์รามัญมาเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ในพระสมณศาสนภาษาบาลีที่พระราชทานไปยังลังกา ตอนหนึ่งว่า

“อนึ่ง ในเรื่องวงศ์นี้ พวกข้าพเจ้าขอบอกความมุ่งหมายของบัณฑิตฝ่ายธรรมยุตตามเป็นจริงโดยสังเขป คือหากสีหฬวงศ์เก่ายังตั้งอยู่ในสีหฬทวีปมาจนถึงปัจจุบันนี้ไซร้ พวกธรรมยุตบางเหล่าจักละวงศ์เดิมของตนบ้าง บางเหล่าจักให้ทำทัฬหีกรรมบ้าง แล้วนำวงศ์ (สีหฬ) นั้นไปเป็นแน่แท้ แต่เพราะไม่ได้วงศ์เก่าเช่นนั้น ไม่เห็นวงศ์อื่นที่ดีกว่า จึงตั้งอยู่ในรามัญวงศ์ซึ่งนำไปแต่สีหฬวงศ์เก่าเหมือนกันด้วยสำคัญเห็นวงศ์ (รามัญ) นั้นเท่านั้นเป็นวงศ์ดีกว่าเพื่อน โดยความที่ผู้นำวงศ์ไปนั้นเป็นผู้นำไปจากสีหฬทวีปในกาลก่อนบ้าง โดยความที่วิธีเปล่งเสียงอักขระของภิกษุรามัญเหล่านั้นใกล้เคียงกับสีหฬในบัดนี้บ้าง”

ทรงรับสถาปนาเป็นพระราชาคณะ

เมื่อทรงแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็นพระราชาคณะ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าทรงสถาปนาเมื่อใด สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ตรัสเล่าไว้ว่า **"วันหนึ่ง เสด็จเข้าไปถวายเทศน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า 'ชีต้นบวชมานานแล้ว ควรเป็นราชาคณะได้'"**

แล้วพระราชทานพัดแฉกพื้นตาดให้ทรงถือเป็นยศต่อมา ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารกล่าวว่า **"ได้เป็นเปรียญขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็นพระราชาคณะ เสด็จกลับขึ้นไปตั้งสำนักอยู่ที่วัดสมอรายอีก"**

ตามที่กล่าวนี้แสดงว่า ทรงสถาปนาเป็นพระราชาคณะ เมื่อประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ก่อนที่จะเสด็จกลับไปประทับที่วัดสมอราย

ตั้งสำนักวัดสมอราย

จ.ศ. ๑๑๙๑ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๒ ทรงผนวชได้ ๖ พรรษา เสด็จจากวัดมหาธาตุกลับไปประทับที่วัดสมอรายอีกครั้ง เพราะการประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชนั้น ทำให้ทรงรู้สึกไม่สะดวกพระราชหฤทัยในอันที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขวัตรปฏิบัติทางพระวินัย ทั้งในส่วนพระองค์และเพื่อนสหธรรมิกที่มาร่วมศึกษาปฏิบัติตามแนวพระราชดำริซึ่งเริ่มมี

จำนวนเพิ่มขึ้น เพื่อความสะดวกพระราชหฤทัย และเพื่อไม่ให้เกิดครหา จึงเสด็จไปประทับที่วัดสมอราย อันเป็นอรัญญิกาวาสนอกกำแพงพระนคร ปีที่เสด็จจากวัดมหาธาตุไปประทับที่วัดสมอรายนี้เอง ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงถือว่าเป็นปีก่อตั้งคณะธรรมยุต ดังที่ตรัสเล่าไว้ว่า

“อันที่จริง ธรรมยุตค่อยเป็นมาโดยลำดับ ปีที่ออกหน้าที่ควรจะกำหนดว่าเป็นปีที่ตั้งนั้น... จ.ศ. ๑๑๙๑”

เมื่อเสด็จจากวัดมหาธาตุกลับไปประทับที่วัดสมอรายนั้น มีพระภิกษุหนุ่มราว ๕-๖ รูป ที่ได้ถวายตัวเป็นศิษย์ศึกษาอยู่ในสำนักและเลื่อมใสปฏิบัติตามพระราชดำริ โดยบางรูปตามเสด็จไปอยู่วัดสมอรายด้วยบางรูปก็อยู่ที่วัดอื่น เป็นแต่ไปร่วมประชุมที่วัดสมอรายก็มี สำนักที่วัดมหาธาตุก็ยังคงอยู่ โดยโปรดให้พระศิษย์หลวงและข้าหลวงในกรมเฝ้ารักษา สมเด็จพระหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ยังคงประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุมิได้ตามเสด็จไปวัดสมอรายด้วย

เมื่อเสด็จมาประทับที่วัดสมอรายแล้ว การเปลี่ยนแปลงแก้ไขวัตรปฏิบัติทางพระวินัยตลอดถึงการสั่งสอนบริษัทผู้เคารพเลื่อมใสแนวพระราชดำริก็คงเป็นไปได้สะดวกขึ้น แต่ก็คงจะทรงทำอะไรได้ไม่มากนัก เพราะยังทรงอยู่ในฐานะผู้อาศัย มิได้ทรงเป็นเจ้าสำนักหรืออธิบดีสงฆ์แห่งพระอารามนั้น การเปลี่ยนแปลงที่ทรงริเริ่มขึ้นที่วัดสมอรายครั้งนั้นตามหลักฐานที่ปรากฏก็คือทรงกวดขันให้ภิกษุสามเณรที่ถวายตัวเป็นศิษย์ เล่าเรียนพระ-

ปริยัติธรรมให้มีความรู้ความชำนาญทั้งทางพระวินัยและทางพระธรรม สามารถเป็นพระธรรมกถึกเทศนาสั่งสอนพุทธบริษัทได้ ปรากฏว่ามีภิกษุสามเณรไปถวายตัวเป็นศิษย์เล่าเรียนในสำนักของพระองค์จำนวนเพิ่มขึ้นโดยลำดับ และสามารถเข้าสอบในสนามหลวงได้เปรียญเอกเป็นจำนวนมาก เช่น สมเด็จพระวันรัตน (ทับ พุทฺธสิริ) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี อโนมสิริ) เปรียญ ๙ ประโยค ก็เป็นเปรียญมาแต่วัดสมอราย สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ก็ทรงสอบได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยค แต่ยังเป็นสามเณรในสำนักวัดสมอรายเช่นกัน แสดงให้เห็นว่าทรงตั้งพระราชหฤทัยส่งเสริมการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมอย่างจริงจัง

ส่วนการสั่งสอนพุทธบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์ ทรงตั้งวันอุโบสถธรรมสวนะขึ้น และทรงแสดงพระธรรมเทศนาสั่งสอนโดยปฏิภาณ ปรากฏว่ามีพุทธศาสนิกชนเลื่อมใสศรัทธามารักษาศีลฟังธรรมกันมากขึ้น

ทรงทำทัฬหีกรรมครั้งที่ ๒

ต่อมาทรงปรารภถึงเรื่องสีมา ซึ่งเป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งในสังฆกรรมตามพระพุทธบัญญัติ จึงโปรดให้ขุดนิมิตสีมาวัดสมอรายขึ้นทอดพระเนตร ปรากฏว่านิมิตที่เป็นสีมานั้นเล็กไม่ได้ขนาด เป็นเหตุให้ทรงสงสัยตลอดไปถึงวิธีสมมติสีมาว่าน่าจะวิบัติไม่ถูกต้องโดยประการต่างๆ เมื่อทอดพระเนตรเห็นสีมาวิบัติแห่งหนึ่งแล้ว ทำให้ทรงสงสัยตลอดไปถึงสีมาที่อื่นๆ และทรงสงสัยว่า

อุปสมบทกรรมที่ทำในสีมานั้นๆ น่าจะไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ จึงได้โปรดให้หาแพมาสมมติเป็นโบสถ์น้ำขึ้นที่เรียกกันว่า โบสถ์แพหน้าวัดสมอราย แล้วทรงแสวงหาพระสงฆ์รามัญที่อุปสมบทมาแต่กัลยาณีสีมาที่เชื่อกันว่าพระอรหันต์ผูกไว้ ณ รามัญประเทศได้ ๑๘ รูป แล้วทรงทำทัฬหีกรรม คืออุปสมบทซ้ำ ในคณะสงฆ์รามัญอีกครั้งหนึ่ง ณ โบสถ์แพหน้าวัดสมอรายนั้น นับเป็นครั้งที่ ๒ ด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจาทั้งทำนองมคธและทำนองรามัญ กล่าวกันว่าเพื่อความมั่นพระราชหฤทัย ได้โปรดให้พระสงฆ์รามัญใน ๑๘ รูปนั้น ผลัดเปลี่ยนกันเป็นอุปัชฌาย์ทำทัฬหีกรรมถวายถึง ๖ ผลัด ที่โบสถ์แพหน้าวัดสมอรายนั้น ครั้งนี้ได้มีพระที่เป็นศิษย์ของพระองค์ร่วมทำทัฬหีกรรมด้วยอีกหลายรูป มีสมเด็จ-พระวันรัตน (ทับ) เป็นต้น

เมื่อทรงตั้งสำนักอยู่ที่วัดสมอรายนั้น มีภิกษุสามเณรที่มาถวายตัวเป็นศิษย์มากขึ้น ในพรรษามีถึง ๓๐ รูป ภิกษุสามเณรที่นิยมเลื่อมใสและประพฤติปฏิบัติตามแนวพระราชดำรินั้นคงไม่ได้มารวมอยู่ที่วัดสมอรายทั้งหมด ยังคงอยู่ที่วัดมหาธาตุบ้าง วัดอื่นบ้าง เพียงแต่มาประชุมศึกษาเล่าเรียนและทำกิจต่างๆ ร่วมกันที่วัดสมอราย ส่วนกิจวัตรอันเป็นส่วนรวมนั้นยังคงทำร่วมกันกับคณะสงฆ์ของวัดนั้น ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-วชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระนิพนธ์เรื่องนิกายว่า

“มีสหธรรมิกจนถึงตั้งเป็นสำนักหนึ่ง แต่ยังคงอยู่ในวัดมหานิกายนั้นเอง คือที่วัดสมอรายแห่งหนึ่ง ที่วัดมหาธาตุแห่งหนึ่ง อุโบสถสังฆกรรมก็ยังคงทำร่วมกัน ห่มผ้าก็ยังเป็นแบบพระมหานิกาย”

ตามที่กล่าวมาแล้วแต่เบื้องต้นแสดงให้เห็นว่า การเปลี่ยนเปลงแก้ไขทางพระธรรมวินัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเริ่มขึ้นนั้น ทรงมุ่งแก้ไขเปลี่ยนแปลงความประพฤติปฏิบัติส่วนพระองค์ให้ถูกต้องเป็นสำคัญ เมื่อมีผู้นิยมเลื่อมใสใคร่จะปฏิบัติตามก็ทรงแนะนำให้รู้ให้เข้าใจตามที่ทรงพิจารณาเห็นว่าถูกว่าควรอย่างไรไปตามจริง โดยมิได้ทรงมุ่งที่จะแสวงหาบริษัทบริวาร ดังพระราชดำรัสที่ถวายปฏิญาณแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคตว่า

“เมื่อเป็นภิกษุหนุ่มแรกบวช กำลังตั้งหน้าหาวิชาความรู้วินัยสิกขา เมื่อครั้งโน้นเป็นแต่มีศิษย์เป็นพระสงฆ์อนุจรอยู่ ๕ องค์ ๖ องค์ ไม่ทราบว่าจะมีศิษย์หามากมายไป”

และความเปลี่ยนแปลงแก้ไขที่ทรงริเริ่มขึ้นนั้น ก็มิได้ทรงตื่นไปตามคำของผู้อื่นเสียทั้งหมด แต่ทรงพิจารณาเลือกกลั่นเอาเฉพาะเรื่องที่ทรงเห็นว่าถูกต้องมาปฏิบัติ ดังจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงแก้ไขอันดับแรกที่ทรงริเริ่มขึ้นก็คือ อุปสมบทกรรมหรืออุปสมบทวิธี ซึ่งทรงถือว่าเป็นรากเหง้าเค้ามูลของพระพุทธศาสนวงศ์ โดยที่ทรงพิจารณาเห็นว่า อุปสมบทวิธีแบบรามัญน่า

จะถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติมากที่สุดในเวลานั้น จึงได้ทรงรับอุปสมบทกรรมซ้ำในคณะสงฆ์รามัญอีกครั้งหนึ่ง การออกเสียงภาษามคธซึ่งเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งในสังฆกรรมตามพระพุทธบัญญัติในขณะนั้น ก็ทรงพิจารณาเห็นว่า การออกเสียงภาษามคธสำเนียงรามัญซึ่งเมื่อเทียบกับการออกเสียงแบบไทยแล้ว ทรงเห็นว่าน่าจะถูกต้องตามฐานกรณ์มากกว่า จึงทรงรับเอาการสวดสำเนียงรามัญมาใช้ในสังฆกรรม เช่น การบรรพชาอุปสมบทเป็นต้น วินัยปฏิบัติอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน ทรงรับเอาเฉพาะส่วนที่ทรงพิจารณาเห็นว่าถูกว่าควรเท่านั้นมาเป็นข้อปฏิบัติ มิได้ทรงรับเอาทุกอย่างที่พระสงฆ์รามัญถือปฏิบัติกันอยู่ ด้วยเหตุนี้เอง วินัยปฏิบัติบางอย่างจึงยังทรงปฏิบัติตามแบบเดิมอยู่เป็นต้นว่ายังคงทำอุโบสถกรรมร่วมกับพระสงฆ์ในวัดนั้น การห่มผ้าก็ยังคงห่มตามแบบเดิมที่เรียกว่าห่มคลุม อันเป็นแบบที่พระสงฆ์ไทยใช้มาแต่โบราณ ยังไม่ได้ห่มแบบพระสงฆ์รามัญที่เรียกว่า ห่มแหวก การสวดมนต์ในพิธีทั่วไปก็ยังสวดแบบสังโยคที่พระสงฆ์ไทยสวดกันมาแต่โบราณ การเปลี่ยนแปลงแก้ไขวัตรปฏิบัติทางพระธรรมวินัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำนั้น จึงดำเนินไปในลักษณะค่อยศึกษาพิจารณาและค่อยแก้ไขอย่างค่อยเป็นค่อยไป แต่ทรงศึกษาค้นคว้าอยู่ตลอดเวลาอย่างไม่หยุดยั้งจนตลอดระยะกาลที่ทรงผนวชอยู่

ทรงฟื้นฟูการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระ

การคณะสงฆ์ไทยแต่โบราณมา จัดการปกครองออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ **ฝ่ายคามวาสี** มีหน้าที่เอาธุระศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ เรียกว่า **ฝ่ายคันธุระ** มีพระสังฆราชาหรือพระสังฆราชเป็นประมุขปกครองดูแล และมีพระสังฆนายกรองลงมาเป็นผู้ช่วย **ฝ่ายอรัญวาสี** มีหน้าที่เอาธุระศึกษาอบรมทางสมถะและวิปัสสนา เรียกว่า **ฝ่ายวิปัสสนาธุระ** มีพระสังฆราชาหรือพระสังฆราชเป็นประมุขปกครองดูแล และมีพระสังฆนายกรองลงมาเป็นผู้ช่วยเช่นเดียวกัน แต่ละฝ่ายต่างปกครองดูแลคณะของตนโดยไม่ขึ้นแก่กัน

แบบแผนการคณะสงฆ์ของไทยได้ดำเนินมาในลักษณะนี้จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงคือมีพระสังฆราชาหรือพระสังฆราช ซึ่งต่อมาเรียกว่าสมเด็จ-พระสังฆราช แต่พระองค์เดียวเป็นประมุขของสังฆมณฑลแต่ให้มีพระสังฆนายกฝ่ายคามวาสีและพระสังฆนายกฝ่ายอรัญวาสีซึ่งต่อมาเรียกว่าฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย เป็นผู้ช่วยสมเด็จพระ-สังฆราชปกครองดูแลในฝ่ายนั้นๆ แบบแผนการคณะสงฆ์ลักษณะนี้ได้ดำเนินสืบมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงได้มีการเปลี่ยนแปลง

ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ได้เปลี่ยนแปลงการคณะสงฆ์ จากเดิมที่จัดเป็นฝ่ายคามวาสีและฝ่ายอรัญวาสี เป็นฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ โดยให้แต่ละฝ่ายปกครอง

ดูแลทั้งพระสงฆ์สามเณรคามวาสีและอรัญวาสี ดังปรากฏในสร้อยนามสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือและเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ว่า **“มหาอุดรคณฤสร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญวาสี”** และ **“มหาทักษิณคณฤสร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญวาสี”** ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์สามเณรฝ่ายอรัญวาสีมีน้อยลงจนไม่พอที่จะจัดการปกครองเป็นฝ่ายหนึ่งต่างหากเช่นแต่ก่อน แต่ยังคงให้มีเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีไว้โดยไม่มีวัดในปกครอง เพราะมีหน้าที่ต้องตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

สมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ขึ้นแล้ว ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีก็เป็นอันยกเลิกไป เพราะไม่มีวัดฝ่ายอรัญวาสีขึ้นอยู่ในปกครอง

จากลักษณะการปกครองคณสงฆ์ของไทยแต่โบราณมาจะเห็นได้ว่า วิปัสสนาธุระถือว่าเป็นหน้าที่ที่พระสงฆ์สามเณรจะต้องศึกษาอบรมกันอย่างจริงจัง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงอุปถัมภ์บำรุงอย่างเต็มที่ถึงกับทรงตั้งพระสังฆราชาและพระสังฆนายกปกครองดูแลกันเองอย่างเป็นเอกเทศ แต่การศึกษาอบรมฝ่ายวิปัสสนาธุระค่อยจืดจางลงตามลำดับ พระสงฆ์สามเณรฝ่ายอรัญวาสีก็ลดน้อยลงตามกาล วัดฝ่ายอรัญวาสีก็ลดน้อยลงจนไม่พอที่จะจัดการปกครองเป็นฝ่ายหนึ่งหรือคณะหนึ่งต่างหากจากฝ่ายคามวาสี ที่สุดฝ่ายอรัญวาสี หรือคณะอรัญวาสีก็เป็น

อันยกเลิกไป พระสงฆ์สามเณรฝ่ายอรัญวาสีที่ยังคงพอมีอยู่จึงรวมอยู่ในปกครองของฝ่ายคามวาสีสืบมาจนปัจจุบัน เป็นอันว่าธุระหรือหน้าที่ประการหนึ่งของพระสงฆ์สามเณรคือวิปัสสนาธุระได้ถูกลืมเลือนไปหรือได้รับการเอาใจใส่น้อยลงตามลำดับจนเกือบจะไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป

ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ได้มีความพยายามที่จะฟื้นฟูการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระให้เข้มแข็งขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงพระกรุณาโปรดให้อาราธนาพระเถราจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระทั้งในกรุงและหัวเมืองเข้ามาตั้งเป็นพระอาจารย์บอกพระกัมมัฏฐาน แล้วส่งไปประจำอยู่ตามวัดต่างๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง เพื่อสั่งสอนพระกัมมัฏฐานแก่พระสงฆ์สามเณรและอุบาสกอุบาสิกา แต่พระอาจารย์กัมมัฏฐานที่ทรงพระกรุณาโปรดให้อาราธนาทั้งจากในกรุงและจากปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือครั้งนั้นก็ได้เพียง ๗๖ รูป ฉะนั้น การฟื้นฟูการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระเมื่อครั้งนั้น จึงคงเป็นไปไม่ได้ทั่วถึงและเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๒ แล้ว ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการดำเนินการอย่างใดต่อไปอีก

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า การศึกษาฝ่ายคันถธุระของภิกษุสามเณรเจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมาก เพราะได้รับการส่งเสริมและเอาใจใส่ดูแลด้วยดีตลอดมาอย่างต่อเนื่อง ส่วนการศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระกลับซบเซาลงไปตามลำดับ เพราะขาดการส่งเสริมและเอาใจใส่อย่างจริงจัง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยเมื่อเสด็จประทับ ณ วัดสมอรายนั้น นอกจากจะทรงกวดขันให้ภิกษุสามแณรที่ถวายตัวเป็นศิษย์ศึกษาเล่าเรียนฝ่ายคันถธุระหรือพระปริยัติธรรมอย่างจริงจังแล้ว ยังทรงแนะนำในฝ่ายวิปัสสนาธุระ ทั้งทางสมถะและทางวิปัสสนา ให้ภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์หลวงทั้งหลายได้ศึกษาและปฏิบัติ ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำสอนทางพระพุทธศาสนาแสดงแนวทางการศึกษาอบรมทั้งทางสมถะและวิปัสสนาไว้หลายเรื่อง เช่น วิปัสสนาวิธี วิปัสสนากัมมัฏฐาน อารักขกัมมัฏฐานสี่ พรหมจริยกถา เป็นต้น แม้พระองค์เองก็ทรงนำในทางปฏิบัติ ดังเป็นที่ทราบกันว่าเมื่อถึงหน้าแล้งจะทรงนำพระศิษย์หลวงออกจาริกไปตามป่าเขาในหัวเมืองต่างๆ ในมณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลอยุธยา มณฑลนครสวรรค์ ตลอดขึ้นไปจนถึงมณฑลพิษณุโลก เพื่อบูชาปูชนียสถานสำคัญและแสวงหาที่วิเวกเจริญสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นประจำแทบทุกปี เป็นการรางแบบอย่างให้แก่ภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุตถือเป็นแนวทางในการศึกษาและปฏิบัติพระศาสนาสืบมา ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่าพระสงฆ์ธรรมยุตในชั้นต้นมักเป็นผู้เอาธุระทั้ง ๒ อย่างเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือ

ในฤดูฝนอยู่จำพรรษาตามอาราม ศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ เป็นการเอาธุระฝ่ายคันถธุระ

เมื่อถึงฤดูแล้ง มักจาริกไปตามป่าเขา เพื่อแสวงหาที่วิเวกเจริญสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นการเอาธุระฝ่ายวิปัสสนาธุระ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอธิบายไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องวัดสมอรายฯ ว่า

"เมื่อเวลาออกพรรษาแล้วเคยเสด็จประพาสหัวเมืองเนือง ๆ ที่ซึ่งได้เสด็จมากนั้น คือกรุงเก่า ในชั้นต้นประทับวัดศาลาปูน เพราะเหตุที่พระธรรมราชา (คุ้ม) เจ้าอาวาสเป็นรูปหนึ่งซึ่งได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นที่ทรงนับถือบูชา จนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน ก็ยังพระราชทานธูปเทียนเครื่องสักการมิได้ขาด แต่ภายหลังเสด็จไปประทับวัดขุนญวน ตั้งบริสัษย์ขึ้นในพระอารามนั้น หัวเมืองอื่น ๆ เช่นเพ็ชรบุรี ราชบุรี ก็เสด็จพระราชดำเนินเป็นครั้งเป็นคราว"

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ได้ทรงอธิบายไว้ในพระนิพนธ์เรื่องความทรงจำว่า

"เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฟื้นพระศาสนา ใคร่จะศึกษาธุดงควัตรให้บริบูรณ์ ทรงพระราชดำริว่าพระองค์ทรงเพศเป็นสมณะ ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง จึงถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบูชามหาเจดียสถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็โปรดฯ พระราชทานอนุญาตไม่ขัดขวาง จึงได้เสด็จไปตามหัวเมืองมณฑลนครชัยศรี มณฑล

ราชบุรี มณฑลอยุธยา และมณฑลนครสวรรค์ ตลอดขึ้นไปจนมณฑลพิษณุโลก ทางฝ่ายเหนือ"

พระเถรานุเถระธรรมยุตในยุคแรกจึงมักเป็นที่ปรากฏต่อสายตาสาธุชนว่าเป็นพระกัมมัฏฐาน แม้ผู้ใหญ่จำนวนมากก็ปรากฏชื่อเสียงเกียรติคุณในทางวิปัสสนาธุระ เช่น

- สมเด็จพระวันรัตน (ทับ พุทฺธสิริ ป.๙) วัดโสมนัสวิหาร
- พระอมราภิรักขิต (เกิด อมโร ป.๙) วัดบรมนิวาส
- สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี อโนมสิริ ป.๙) วัดปทุมคงคา
- สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขียว จนฺทสิริ ป.๘) วัดราชาธิวาส
- พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท ป.๔) วัดบรมนิวาส
- พระครูศิริปัญญามุนี (อ่อน เทวนิโภ) เจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดปราจีนบุรี
- พระพนฺธุโล (ดี) วัดสุปัฏนาราม อุบาลราชธานี
- พระเทวธมฺมี (ม้าว) วัดศรีทอง อุบลราชธานี
- พระธรรมเจดีย์ (จูม พนฺธุโล) วัดโพธิสมภรณ์ อุดรธานี
- พระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโล วัดเลียบ อุบลราชธานี
- พระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต วัดเลียบ อุบลราชธานี เป็นต้น

เพราะเหตุนี้ จึงได้ถือเป็นประเพณีนิยมมาในคณะธรรมยุตว่า พระเถรานุถระที่เป็นผู้ปกครองหมู่คณะ ควรเป็นผู้เอาใจใส่ในวิปัสสนาธุระ คือปฏิบัติกัมมัฏฐานด้วย แม้จะสำนักอยู่ในอารามที่เป็นคามวาสี ทั้งนี้ เพื่อจักได้เป็นแบบอย่างแก่ภิกษุสามเณรใน

ปกครองสืบไป จึงมีคำกล่าวที่ถือว่าเป็นคตินิยมในหมู่ภิกษุคณะธรรมยุตสืบๆ กันมาว่า *"เก่งปริยัติ เคร่งครัดวินัย ใส่ใจกรรมฐาน"*

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชอยู่ จึงได้ชื่อว่าทรงเป็นผู้ฟื้นฟูการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ให้เป็นที่นิยมในหมู่ภิกษุสามณรขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และยังผลให้เป็นที่นิยมแพร่หลายตลอดไปถึงพุทธศาสนิกชนทั่วไปในเวลาต่อมาด้วย

นอกจากนี้ การที่เสด็จจาริกไปในหัวเมืองต่างๆ ดังกล่าว ยังเป็นเหตุให้ทรงรู้จักภูมิสถานของบ้านเมืองในหัวเมืองนั้นๆ ตลอดถึงรู้จักความเป็นไปของประชาชนในท้องถิ่น นอกจากนี้ ยังเป็นเหตุให้ทรงค้นพบโบราณวัตถุสถานสำคัญของชาติอีกหลายอย่าง เช่น ทรงค้นพบพระปฐมเจดีย์ ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง พระแท่นมนังคศิลา เป็นต้น ซึ่งได้เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของชาติเป็นอย่างมาก ทั้งเป็นแนวทางให้อนุชนได้ศึกษาค้นคว้าในเวลาต่อมาด้วย

เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๓๗๙ (ตรงกับปีวอก จ.ศ. ๑๑๙๘) วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ กรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้าง ว่างเจ้าอาวาส พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จประทับ ณ วัดสมอราย ให้เสด็จมาอยู่ครอง ซึ่งขณะนั้นทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา และ

โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเสมอพระราชาคณะเจ้าคณะรอง เท่ากับพระยศของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็น กรมหมื่นนุชิตชิโนรส มีฐานานุกรม ๗ รูป และลำดับยศอยู่ต่อจากพระพิมลธรรม แล้วจึงเชิญเสด็จจากวัดสมอรายมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันพุธขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ ปีวอก อัฐศก จ.ศ. ๑๑๙๘ ตรงกับวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๙ โดยขบวนเรือตามประเพณีแห่พระราชาคณะไปครองวัด แต่โปรดให้จัดขบวนเหมือนอย่างแห่เสด็จพระมหาอุปราช ขบวนเรือมีเรือดั้ง ๕ คู่ เป็นเรือบรรทุกกลองชนะ ๓ คู่ พิณพาทย์ ๒ คู่ เรือกลองแขกนอกใน ๒ ลำ เรือเอกไชยตั้งบุษบกทรงพระพุทธรูป เอกไชยผูกกันยาเป็นเรือพระที่นั่งทรง เรือกันยาฐานานุกรมอันดับ ๒ ลำ เรือกราบข้าราชการตาม ๔๐ ลำ

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น เข้าใจว่าเป็นวิธีทรงดำเนินพระราโชบาย ดังจะประกาศให้รู้ว่าทรงเทียบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ในฐานะกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดในการสืบราชสมบัติ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จมาอยู่ครองมีชื่อว่าวัดใหม่ คงได้รับพระราชทานชื่อว่าวัดบวรนิเวศวิหารในครั้งนี้ อันเทียบได้กับพระราชวังบวรหรือบวรสถาน วัดบวรนิเวศวิหารนั้น บางครั้ง

ก็เรียกกันว่า วัดบน อันเทียบกันได้กับ วังบน อันหมายถึง พระราชวังบวร

เมื่อเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น ทรงพาพระศิษย์หลวงที่สำนักวัดมหาธาตุมาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารหมด เลิกสำนักที่วัดมหาธาตุ ส่วนสำนักวัดสมอรายนั้น โปรดให้สมเด็จพระวันรัตน (ทับ พุทฺธสิริ) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ พระอริยมุนี เป็นหัวหน้าอยู่ที่สำนักวัดสมอราย นับเป็นครั้งแรกที่พระสงฆ์ธรรมยุตมีสำนักเป็นเอกเทศ ฉะนั้น วัดบวรนิเวศวิหารจึงเรียกได้ว่าเป็นวัดธรรมยุตวัดแรก และคงด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงถือเอาวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นวันตั้งคณะธรรมยุต ดังความในลายพระหัตถ์ ลงวันที่ ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๕ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๙) ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า

“พรุ่งนี้ (คือวันที่ ๑๑ มกราคม) เป็นวันที่คณะธรรมยุตและวัดบวรนิเวศตั้งมาได้ครบ ๖๐ ปีบริบูณ์ จะมีการประชุมพระธรรมยุต ให้พรแก่คณะและวัด และแจกรางวัลแก่นักเรียนขอพระราชทานพระราชหัตถเลขาอำนวยพรแก่คณะและวัด”

เมื่อมีสำนักเป็นเอกเทศแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีความสะดวกพระราชหฤทัยในการที่จะแก้ไขการปฏิบัติของพระสงฆ์ให้บริบูรณ์ พร้อมทั้งทรงตั้งขนบธรรมเนียมทางวินัยปฏิบัติและกิจวัตรต่างๆ ขึ้นได้อย่างเต็มพระราชประสงค์

ดังปรากฏในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารว่า

"ครั้นเสด็จมาอยู่เป็นอธิบดีสงฆ์ในพระอารามนี้ ทรงได้ความสะดวกพระทัยขึ้น จึงได้ทรงทำนุบำรุงความปฏิบัติของพระสงฆ์ให้เจริญขึ้น กล่าวโดยย่อ ก็คือชักนำให้ตั้งอยู่ในสังวร ให้รู้จักนิยมในการรักษามารยาทและขนบธรรมเนียม เอื้อเฟื้อในกิจวัตร ไม่เป็นแต่ทำไปโดยความงมงาย รู้จักใช้ความตริตรองให้เห็นอำนาจประโยชน์แห่งการปฏิบัติอย่างนั้นโดยสม่ำเสมอ มีผู้เลื่อมใส และสรรเสริญว่าพระสงฆ์วัดบนของพระองค์ปฏิบัติเคร่งครัดดี มีคนเข้ามาบวชมากขึ้นโดยลำดับ ในตอนปลายแห่งสมัยของพระองค์ทรงครองวัด พระสงฆ์จำพรรษามีจำนวน ๑๓๐ ขึ้นไปถึง ๑๕๐ รูปก็มี"

ขนบธรรมเนียมต่างๆ ที่ทรงตั้งขึ้นเมื่อเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารสำหรับเป็นแบบปฏิบัติของพระสงฆ์ในสำนักวัดนี้ตลอดไปถึงคณะศิษย์ที่อยู่ในสำนักวัดอื่น ก็คือ

(๑) ธรรมเนียมนมัสการพระเช้า-ค่ำ ที่เรียกกันว่า ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นกิจวัตรที่ภิกษุสามเณรจะต้องทำประจำทุกวัน พร้อมทั้งทรงแต่งคำนมัสการขึ้นใหม่เป็นภาษามคธ เป็นคำร้อยแก้วบ้าง เป็นคาถาบ้าง ดังที่ใช้สวดกันแพร่หลายอยู่ทุกวันนี้

(๒) ธรรมเนียมสวดมนต์ประจำวันต่อท้ายทำวัตรค่ำ ทรงเลือกพระสูตรต่างๆ ที่แสดงธรรมข้อปฏิบัติไว้สวดผลัดวันกันไป

(๓) ธรรมเนียมธรรมสวนะ คือฟังธรรมในวันพระ เมื่อถึงวันพระกึ่งปักษ์และเต็มปักษ์กำหนดให้มีธรรมสวนะคือการฟังธรรมเสมอไป ไม่เฉพาะแต่ในพรรษาเท่านั้น มีเทศนาเช้า ๓ โมงกัณฑ์หนึ่ง และบ่าย ๓ โมง กัณฑ์หนึ่ง เมื่อยังทรงผนวชอยู่เสด็จลงประทานอุโบสถศีลและทรงเทศนาเป็นพื้น ทรงเทศนาโดยฝีพระโอษฐ์ แม้พระอื่นก็ทรงฝึกให้เทศนาโดยฝีปากเหมือนกัน

(๔) ธรรมเนียมวิสาขบูชา เมื่อถึงวันเพ็ญเดือน ๖ ที่กำหนดว่าเป็นวันประสูติ ตรัสรู้ ปรินิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา ทำวิสาขบูชา วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เป็นวันเริ่มการตั้งน้ำ ตั้งเทียน วันขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันแรม ๑ ค่ำ มีเดินเทียนและมีเทศนาเรื่องปฐมสมโพธิ

(๕) ธรรมเนียมอัฏฐมีบูชา เมื่อถึงวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ที่กำหนดว่าเป็นวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ทำการบูชาเหมือนอย่างวิสาขบูชา และมีเทศนาด้วยเรื่องนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์คาถาสำหรับสวดในพิธีทั้ง ๒ คราวนี้ด้วย

(๖) ธรรมเนียมมาฆบูชา เมื่อถึงวันเพ็ญเดือน ๓ ที่กำหนดว่าเป็นวันที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมสาวกสงฆ์ ๑,๒๕๐ รูป ล้วนเป็นอรหันต์เอหิภิกขุที่มาประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ทำพิธีมาฆบูชา มีเทศนาด้วยเรื่องนั้น พิธีมาฆบูชานี้ได้ทรงริเริ่มขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารเป็นครั้งแรก

(๗) ธรรมเนียมกฐิน การกรานกฐินในครั้งนั้น ทำด้วยผ้าที่ทำสำเร็จแล้วที่ทายกนำมาทอด ซึ่งเป็นการไม่ถูกต้องตามพระบาลีที่ให้ทำตั้งแต่ซัก กะ ตัด ถึงเย็บ ย้อม ให้เสร็จในวันนั้น วัดบวรนิเวศวิหารรับพระกฐินหลวงที่ทรงทอดตามธรรมเนียมที่ทำกันมาแต่โบราณนั้น ไม่ทรงสามารถเปลี่ยนแปลงได้ถนัด จึงทรงแก้ไขเฉพาะฝ่ายวัด (คือเป็นการภายใน) โดยทรงรับพระกฐินตามธรรมเนียมเมืองแล้ว เอาผ้าไตรพระกฐินนั้นมาเลาะออกเป็นท่อนผ้าแล้ว กะตัดเป็นอันตรวาสกหรืออุตตราสงค์เย็บย้อมให้เสร็จในวันนั้น แล้วจึงทำพิธีกรานอีกครั้งหนึ่ง และเป็นธรรมเนียมว่าพระเถระต่างวัดจะมาช่วยกรานกฐิน อยู่ช่วยจนตลอดเวลากรานและสวดมนต์ แต่เมื่อมีวัดธรรมยุตมากขึ้น รับกฐินพร้อมกันหลายวัด ต้องแบ่งไปช่วยกัน การช่วยจึงสักแต่พอเป็นพิธี แล้วค่อยจืดจางไปในที่สุด

(๘) ธรรมเนียมตั้งเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ทรงจัดเจ้าหน้าที่ทำกิจสงฆ์ เป็นต้นว่า ภัตตุทเทสกะ เจ้าหน้าที่ผู้แจกอาหาร เสนาสนคาหาปกะ เจ้าหน้าที่ผู้แจกเสนาสนะให้อยู่ จีวรปฏิคาหกะและจีวรภาชกะ เจ้าหน้าที่ผู้รับและผู้แจกจีวร ภัณฑาคาริกะ เจ้าหน้าที่ผู้รักษาเรือนคลัง โดยได้รับสมมติจากสงฆ์ตามวินัยนิยม

(๙) ธรรมเนียมถวายกาลทาน ทรงชักนำการบำเพ็ญกุศลต่างๆ อย่างอื่นอีกตามเทศกาล คือ ถวายสลากภัตในหน้าผลไม้ชุม ถวายผ้าวัสสิกสาฎก (ผ้าอาบน้ำฝน) เมื่อจวนเข้าพรรษา

ตักบาตรน้ำผึ้งในฤดูสารท ถวายผ้าจำนำพรรษาเมื่อออกพรรษาแล้ว

(๑๐) ธรรมเนียมเกี่ยวกับของสงฆ์ ทรงจัดพัสดุของสงฆ์อันเป็นครุภัณฑ์รักษาไว้เป็นของสำหรับวัด ทรงจัดครุภัณฑ์เป็นของกลางสำหรับคณะขึ้นอีกอย่างหนึ่งต่างจากครุภัณฑ์ของสงฆ์ที่จ่ายขาดตัวได้ด้วย ไม่ต้องผาติกรรมและจ่ายไม่จำกัดเฉพาะวัด

(๑๑) ธรรมเนียมเกี่ยวกับการอุปสมบท เมื่อเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว การรับกุลบุตรเข้ามาอุปสมบททรงเป็นพระอุปัชฌาย์เอง โปรดให้พระศิษย์หลวงเดิมผู้เรียนรู้ปริยัติธรรม (คือรู้ภาษาบาลี) สวดกรรมวาจา สุดแล้วแต่จะตรัสสั่งให้รูปใดรูปหนึ่งสวด ทรงถืออำนาจในสังฆกรรม เจ้าภาพไม่อาจนิมนต์เลือกเอาตามชอบใจ ทรงแก้ไขคำขอบรรพชา และในกรรมวาจาอุปสมบท ให้ระบุชื่ออุปสัมปทาเปกขะและชื่ออุปัชฌาย์ให้ตรงตามบาลี และเพิ่มคำนำและส่งท้ายแห่งอนุศาสน์

(๑๒) ธรรมเนียมห่มผ้า การห่มจีวรของพระสงฆ์ธรรมยุตในชั้นแรก เมื่อยังมีสำนักอยู่ที่วัดมหาธาตุและที่วัดสมอรายนั้นยังห่มตามแบบพระมหานิกาย อันเป็นแบบที่พระสงฆ์ไทยห่มมาแต่โบราณ เรียกว่า ห่มคลุมหรือห่มหนีบ แม้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ในระยะแรกก็ยังทรงห่มจีวรแบบพระสงฆ์ไทยทั่วไป กระทั่งถึงตอนปลายแห่งสมัยที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร *"พระธรรมยุติกาในครั้งนั้น ลงสันนิษฐานว่า ห่มผ้าคลุมอย่างพระมหานิกายนั้น*

จะรักษาเสขิยวัตรข้อว่าอย่าเวิกผ้าเมื่อเข้าบ้านให้บริบูรณ์ไม่ได้จึงได้ห่มคลุมตามแบบที่พระรามัญใช้" ซึ่งเรียกกันว่า "ห่มแหวก" หรือ "ครองมอญ" แต่นั้นมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและภิกษุสามเณรในคณะของพระองค์จึงเปลี่ยนมาห่มแหวก แต่ได้เลิกไประยะหนึ่งตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เพื่อสนองพระบรมราโชบายในรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระเถรานุเถระแห่งคณะธรรมยุตได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกลับห่มแหวกอีกครั้งหนึ่ง และได้ถือเป็นธรรมเนียมของพระสงฆ์ธรรมยุตทั่วไปทุกสำนักสืบมาจนทุกวันนี้

(๑๓) ธรรมเนียมสวดมนต์ ในชั้นแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการออกเสียงภาษามคธสำเนียงรามัญหรือของพระสงฆ์รามัญนั้นถูกต้องตามฐานกรณ์มากที่สุด จึงทรงรับเอามาใช้ในอุปสมบทกรรม ต่อมาเมื่อทรงรู้จักใกล้ชิดกับพระสงฆ์ลังกามากขึ้น จึงทรงเห็นว่าวิธีว่าภาษามคธของพระลังกาเป็นดีกว่าของพวกอื่น จึงนำวิธีของลังกามาใช้ในการสวดกรรมวาจาและสวดมนต์ของพระสงฆ์ธรรมยุตสืบมา แต่ในขณะเดียวกันก็ยังทรงเห็นว่า การเปล่งเสียงอักขระมุทธชะและทันตชะ*ของพระสงฆ์ลังกาไม่สู้ชัดนัก ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าการออกเสียงภาษามคธอย่างที่พระสงฆ์ธรรมยุตใช้อยู่ในบัดนี้

---

* อักขระมุทธชะ คือเกิดที่ปุ่มเหงือก ได้แก่ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ ร ษ
อักขระทันตชะ คือเกิดที่ฟัน ได้แก่ ต ถ ท ธ น ล ส

จึงไม่ใช่ทั้งแบบรามัญและแบบลังกา แต่เป็นแบบที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้า และเห็นว่าน่าจะใกล้เคียงของเดิมมากที่สุดของบูรพาจารย์คณะธรรมยุตเอง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ว่า

"พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อได้ทรงทราบกว้างขวางออกไป ก็ได้ให้ใช้สำเนียงอย่างธรรมยุติกนิกายใช้อยู่บัดนี้ ซึ่งใกล้ต่อภาษาเดิมยิ่งกว่าสำเนียงอื่น"

ฉะนั้น จึงได้เป็นธรรมเนียมของพระสงฆ์ธรรมยุตสืบมาว่า การสวดในสังฆกรรมและสวดมนต์ที่เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตล้วนสวดแบบมคธ การสวดมนต์ทั่วไปที่มีพระมหานิกายร่วมด้วยแม้น้อยรูป ย่อมสวดแบบสังโยค อนุวัตรตามแบบมหานิกาย

สรุปกาลกำเนิดแห่งคณะธรรมยุต

นับแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารและได้ทรงตั้งขนบธรรมเนียมต่างๆ ขึ้นสำหรับเป็นแบบแผนแห่งความประพฤติปฏิบัติและการทำกิจวัตรของภิกษุสามเณรในคณะเพื่อความถูกต้องไพบูลย์แห่งการปฏิบัติพระธรรมวินัยแล้ว อาจกล่าวได้ว่า พระสงฆ์ธรรมยุตได้เกิดเป็นคณะหนึ่งขึ้นแล้วโดยพฤตินัย แม้ว่าจะไม่ได้รับการยกขึ้นเป็นคณะหนึ่งในทางราชการ และนับแต่พระสงฆ์ธรรมยุตได้มีสำนักเป็นเอกเทศ คือวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ได้มีการปกครองดูแลกันเองภายในคณะ โดยมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

เป็นประธานแห่งหมู่คณะจนตลอดสมัยแห่งการทรงผนวช แต่เกี่ยวกับกาลกำเนิดแห่งคณะธรรมยุตตามที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ต้น ท่านกล่าวไว้หลายนัยสรุปได้ดังนี้

(๑) ในเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ถือเอาปี พ.ศ. ๒๓๖๗ อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ **เป็นกาลกำเนิดของคณะธรรมยุต**

(๒) ในเรื่องพระราชประวัติในรัชกาลที่ ๔ โดยความย่อของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงกล่าวว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำทัฬหีกรรมคืออุปสมบทซ้ำในคณะสงฆ์รามัญ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ (จ.ศ. ๑๑๘๘) ซึ่งเป็นปีที่ ๒ แห่งการทรงผนวชนั้น **เป็นต้นคติธรรมยุติกนิกาย**

(๓) ในลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอ้างพระดำรัสเล่าของสมเด็จ-พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ว่าทรงถือว่า จ.ศ. ๑๑๙๘ (พ.ศ. ๒๓๗๒) อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอม-เกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จจากวัดมหาธาตุไปตั้งสำนักที่วัดสมอราย **เป็นกาลกำเนิดของคณะธรรมยุต**

(๔) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงถือเอาวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๙ (ร.ศ. ๕๕) อันเป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จจากวัดสมอรายมาอยู่ครองวัดบวรนิเวศวิหารว่า **เป็นกาลกำเนิดของคณะธรรมยุต**

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลาผนวช เสด็จครองสิริราชสมบัติ

ครั้นคืนวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีมนตรีมุขปรึกษาพร้อมกันอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เสด็จพระราชดำเนินจากวัดบวรนิเวศวิหาร ในวันรุ่งขึ้น พฤหัสบดีที่ ๓ เมษายน ตรงกับวันขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า โดยขบวนเรือ ขึ้นทรงพระราชยานที่ท่าราชวรดิฐสู่พระบรมมหาราชวัง สรงพระบรมศพและเชิญประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้ว เสด็จไปประทับ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลาค่ำวันนั้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการถวายสัตย์ รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๔ เมษายน ตรงกับวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ เวลา ๕ ทุ่ม ทรงลาผนวช เสด็จครองสิริราชสมบัติ เมื่อวันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน จ.ศ. ๑๒๑๓ ตรงกันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ และทรงรับบรมราชาภิเษก เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน ตรีศก จ.ศ. ๑๒๑๓

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง เวลาทุ่มเศษ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ พระชนมพรรษานับเรียงปีได้ ๖๕ พรรษา นับอายุโหราโดยจันทรคติได้ ๖๔ พรรษาถ้วน

ทรงผนวชเป็นเวลา ๒๗ ปี ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าอาวาสพระองค์แรก เป็นเวลา ๑๔ ปี ๓ เดือน และทรงครองสิริราชสมบัติเป็นเวลา ๑๖ ปี ๖ เดือน

ด้วยพระปรีชาสามารถด้านวิทยาศาสตร์ของพระบาทสมเด็จ-พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่ประจักษ์แก่ชาวโลก เมื่อวันที่ ๑๔ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๕ คณะรัฐมนตรีได้มีมติเทิดพระเกียรติแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะทรงเป็น "พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย" และกำหนดให้วันที่ ๑๘ สิงหาคม ของทุกปีเป็น "วันวิทยาศาสตร์แห่งชาติ"

ในปีพุทธศักราช ๒๕๔๗ องค์การ การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ประกาศยกย่องพระเกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นบุคคลสำคัญของโลก ในฐานะที่เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน และประเทศชาติ เนื่องในโอกาสฉลองวันพระราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๗

ด้วยพระคุณูปการดังกล่าวข้างต้น พระบาทสมเด็จ-พระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑๐ จึงทรงสถาปนาเฉลิม-พระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และถวายพระราชสมัญญานามว่า "พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร-รามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยาม-เทวมหามกุฏวิทยมหาราช" เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๖๒

ปีพุทธศักราช ๒๕๖๗ ในโอกาสที่พระบาทสมเด็จ-พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๗ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๖๗ คณะสงฆ์ธรรมยุตจึงได้จัดงานเฉลิมพระเกียรติ เพื่อประกาศพระเกียรติคุณของพระองค์ให้ปรากฏสืบไป

กิตติกถา

โดย

พระเทพวชิรกิตติ (กิตติชัย อภิชโย)

วัดโสมนัสวิหาร

กิตติกถา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
พหุสฺสุตํ สีลวตูปปนฺนํ
ธมฺเม ฐิตํ น วิชฺชหาติ กิตฺตีติ.

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา กิตติกถา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศล อันสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารพระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดี ศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยามเทวมหามกุฎวิทยมหาราช ในโอกาส ๒๐๐ ปีนับแต่ทรงพระผนวช ด้วยพระราชศรัทธาปสาทะในพระบวรพุทธศาสนา และด้วยอำนาจพระอปจายนธรรมสัมมาปฏิบัติในสมเด็จพระบรมราชบุรพการี

อนึ่ง ในอภิลักขิตกาลนี้คณะสงฆ์วัดตรีทศเทพ มีพระเดชพระคุณพระเทพวชิรปาโมกข์ เจ้าอาวาสเป็นประธาน พรั่งพร้อมด้วยพระเถรานุเถระและพุทธบริษัทต่างมาอนุสรณ์ถึงพระมหากรุณาธิคุณซึ่งเคยมีแก่พระอารามแต่หนหลัง ได้มีสมานฉันทจิตโดยเสด็จ

พระราชกุศลให้สำเร็จผลเป็นบุญนฤธีอุทิศสนองพระเดชพระคุณ ย่อมเป็นคุณธรรมที่แสดงให้ประจักษ์ถึงความกตัญญูกตเวที ซึ่งเป็นภูมิแห่งสัปปุริสชนคนดีอย่างแท้จริง ทั้งยังอนุวัตรตามพระพุทธภาษิตตอนหนึ่งความว่า

โย ปุพฺเพ กตกลฺยาโณ อกาโลเก สุทุกฺกรํ

ปจฺฉา กยิรา น วา กยิรา อจฺจนฺตํ ปูชนารโห

แปลความว่า *ผู้ใดมีอุปการคุณอันดีงามที่ได้ทำก่อนแล้ว ผู้นั้นจัดว่าได้ทำกิจที่ทำยากในโลก ภายหลังจะทำอีกหรือไม่ทำก็ตาม ผู้นั้นชื่อว่า เป็นบุคคลผู้ควรบูชาอย่างยิ่ง*

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยามเทวมหามกุฏวิทยมหาราช เสด็จพระราชสมภพมาเพื่อความวัฒนาสถาวรแห่งพระบวรพุทธศาสนาและประชาชาติไทย ทรงเป็นอัจฉริยบุรุษเลิศ ทรงพระปัญญาธิคุณสอดส่องทั้งคดีธรรมคดีโลกหลากสาขาอย่างน่าอัศจรรย์ ทรงมั่นคงในศีลาจารวัตรอันงดงาม พระราชกัลยาณเกียรติของพระองค์จึงดำรงอยู่ยั่งยืนสมตามพระพุทธภาษิตที่ได้รับพระราชทานอัญเชิญ ณ เบื้องต้นที่ว่า พหุสฺสตํ สีลวตูปปนฺนํ เป็นอาทิ แปลความว่าเกียรติย่อมไม่ละบุคคลผู้เป็นพหุสูต ผู้เข้าถึงศีลและวัตร ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ดังนี้

คำว่า เกียรติในพระพุทธภาษิตนี้ หมายถึง กัลยาณเกียรติ คือ ชื่อเสียงที่ดี ที่งาม กัลยาณเกียรติ ในพระพุทธภาษิตนี้ทรงแสดง

ไว้ว่าเกิดจากเหตุที่เป็นคุณธรรม ๓ ประการ คือ ความเป็นพหุสูต ๑ ความเข้าถึงศีลและวัตร ๑ ความตั้งอยู่ในธรรม ๑

ประการที่หนึ่ง ความเป็นพหุสูต โดยความหมายทั่วไป ได้แก่การเล่าเรียนศึกษาและมีประสบการณ์มาก ในพระสูตรทรงแสดงความเป็นพหุสูตไว้ว่า

๑. (พหุสฺสุตา) ได้เล่าเรียนสดับฟังมาก

๒. (ธตา) จับสาระได้อย่างแม่นยำ

๓. (วจสา ปริจิตา) ใช้พูดอยู่เสมอจนจัดเจน

๔. (มนสานุเปกฺขิตา) ใส่ใจนึกคิดพิจารณา

๕. (ทิฏฺฐิยา สุปฏิวิทฺธา) มองเห็นประจักษ์ทั้งความหมายและเหตุผล

อนึ่ง ถวายวิสัชนาตามนัยแห่งพระวินัย พหุสูต ได้แก่มีความสามารถทำได้ตามที่รู้ จึงรวมความได้ว่า รู้และปฏิบัติได้ตามที่รู้ ชื่อว่าพหุสูต นี้เป็นเหตุแห่งกัลยาณเกียรติประการที่หนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพหุสูตผู้รอบรู้ทั้งทางฝ่ายคดีธรรมและคดีโลก ตามพระราชประวัติปรากฏว่าพระองค์มีพระราชอัธยาศัยสัมปยุตด้วยพระราชศรัทธา ทรงมีพระปรีชาสุขุมคัมภีรภาพน้อมไปในกิจการฝ่ายพระพุทธศาสนา เมื่อพุทธศักราช ๒๓๖๗ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้ทรงบำเพ็ญเนกขัมมปฏิปทาสัมมาปฏิบัติดำรงภิกขุภาวะเป็นวชิรญาณภิกษุอยู่นานถึง ๒๗ พรรษา เบื้องต้นได้

ทรงศึกษาพระปริยัติให้รอบรู้แตกฉานในทางคันถธุระทรงสอบได้ชั้นเปรียญ ทรงปรีชาในภาษามคธอย่างแท้จริง พระราชนิพนธ์ส่วนที่เป็นคาถาเป็นต้นว่า ติรตนปณามคาถา ซึ่งเริ่มว่า พุทฺธํ นเม รตนภูตสรีรจิตฺตํ มีใจความว่าควรนอบน้อมพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เพราะ ๓ รัตนะนั้นเป็นรัตนะพิเศษยิ่ง และขออานุภาพพระไตรรัตน์คุ้มครองให้อยู่เย็นเป็นสุข รตนปภาวาภิยาจนคาถา ซึ่งเริ่มว่า อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา เป็นคาถาพรรณาคุณพระรัตนตรัย และขอให้สยามรัฐเกษมสำราญ โมกขุปายคาถา ว่าด้วยอารักขกัมมัฏฐาน ๔ คือ ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า แผ่เมตตาจิต พิจารณากายโดยความเป็นของไม่งาม และระลึกถึงความตาย ที่เป็นปาฐะก็มีปรากฏอยู่เป็นอเนกนัย เช่น โอวาทปาติโมกขปาฐะ กฐินัตถารปาฐะ แม้ในส่วนวิปัสนาธุระทรงปฏิบัติอย่างจริงจังได้เสด็จจาริกไปตามป่าเขาในหัวเมืองต่างๆแสวงหาที่วิเวกเจริญสมถะกัมมัฏฐานและวิปัสนากัมมัฏฐานอยู่เนืองนิตย์ ในการเสด็จจารึกไปวิเวกเมื่อครั้งทรงผนวชนั้นได้ทรงเห็นความเป็นอยู่ของพสกนิการด้วยพระองค์เองเป็นเหตุปัจจัยเกื้อกูลในการบริหารประเทศชาติบ้านเมืองเมื่อทรงครองราชย์

อีกทั้งได้ทรงนำธรรมะที่ทรงรู้รอบนั้นมาใช้ในเหตุการณ์จริง ใช่แต่เพียงอยู่ในตำรา หรือรู้แต่ตัวหนังสือก็หาไม่ จากการที่ทรงอบรมพระราชหฤทัยทั้งสมถะวิธีและวิปัสสนาวิธีเป็นนิพัทธจริยาจึงทำให้มีพระราชอัธยาศัยไม่อาฆาตมาดร้าย ไม่มุ่งร้ายหมายล้างผลาญ ไม่ผูก

เวร ไม่ประทุษร้ายตอบผู้มุ่งประทุษร้าย พระราชจริยาส่วนนี้ได้ปรากฏ ตอนท้ายพระราชนิพนธ์ ปัตติทานคาถาว่า สพฺเพ สตฺตา สทา โหนฺตุ อเวรา สุขชีวิโน ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวร อยู่เป็นสุขเสมอเถิด ขอพระราชทานอัญเชิญพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ตอนหนึ่งซึ่งทรงเล่าถึงพระราชจริยาของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงมีพระคุณธรรมสูงส่ง ปราศจากวิเหสาพยาบาท เช่น พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่น สุนทรธิบดี พระเชษฐาร่วมพระบรมราชชนก แต่ทรงวางพระองค์ อยู่ในฐานะที่ไม่ทรงเป็นมิตร ไม่ทรงปรารถนาดีต่อพระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตั้งแต่สมัยยังทรงผนวช เมื่อพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ทรงแสดง พระขันติธรรมให้ปรากฏ โดยทรงตั้งพระโสทรเชษฐภคินีคือพี่สาว ร่วมท้องของกรมหมื่นสุนทร ธิบดีให้เป็นกรมขุนกัลยาสุนทรว่าการ ในพระราชวัง ยิ่งกว่าแบบอย่างที่เคยมีมาแต่ก่อน ต่อมากรมหมื่น สุนทรธิบดีประสบเหตุเพลิงไหม้วังที่ประทับถึงสิ้นพระชนม์เหลือแต่ เนื้อก้อนเดียว ยังโปรดให้มาเข้าเมรุกลางเมือง บรรดาลูกกรมหมื่น สุนทรธิบดี ก็ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมากกว่าลูกกรมอื่น เหมือน อย่างลูกกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ซึ่งเป็นพระสหายอย่างยิ่งของพระองค์ แม้เจ้านายพระองค์อื่นๆ ตลอดถึงบุคคลที่เป็นปฏิปักษ์มาเก่าก่อน

ก็ทรงหาอุบายวิธีเพื่อสมัครสมานสามัคคี ระวังรอยร้าวรานมิให้เกิดมี และให้อภัยประดุจเดียวกัน ข้อนี้แสดงโดยประจักษ์ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรู้ในศาสนธรรมของสมเด็จพระบรมศาสดา และทรงนำปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ด้วยสมตามนัยแห่งธรรมาธิบายอย่างแท้จริง ข้างฝ่ายคดีโลกนั้นเล่าก็ทรงพระปรีชาลุ่มลึกในศาสตร์และศิลปะหลายสาขา ทรงพระราชญาณทรรศนะกว้างไกล สามารถทรงพระอักษรและรับสั่งภาษาอังกฤษได้ ทรงมีความรู้ในวิชาคณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และดาราศาสตร์ ถึงชั้นที่ทรงสามารถคำนวณล่วงหน้าวันเวลาเกิดสุริยุปราคาได้ถูกต้องน่าอัศจรรย์ ทรงดำเนินรัฐฐาภิปาลนโยบายและการวิเทศสัมพันธ์ถูกต้องพอเหมาะพอดี ทำให้เมืองไทยอยู่รอดเป็นอิสรภาพในขณะที่ประเทศเพื่อนบ้านโดยรอบต้องกลายเป็นอาณานิคมของต่างชาติไปเสียสิ้น พระเดชพระคุณที่จารึกในแผ่นดินมีทั้งฝ่ายคดีธรรมและคดีโลก ดังนี้

ประการที่สอง ความเข้าถึงศีลและวัตร ศีลที่สำคัญนั้นมุ่งถึงความมีวิรัติเจตนาคือ ความตั้งใจงดเว้นข้อเสียหาย อันจะเกิดขึ้นทางกายและวาจา ความตั้งใจงดเว้นเกิดขึ้นเมื่อใดก็เป็นศีลเมื่อนั้น วัตร หมายถึง ความประพฤติการที่ควรประพฤติทั้งปวง เช่น มารยาทในอิริยาบถทั้ง ๔ รวมถึง ความประพฤติตามขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของชาติและพระศาสนา ความเข้าถึงศีลและวัตรคือการรู้คุณค่าของศีลและวัตรควรแก่การสรรเสริญว่า เป็นผู้มีศีลาจารวัตรงดงาม นี้เป็นเหตุแห่งกัลยาณเกียรติประการที่สอง

ในข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมั่นคงในศีลาจารวัตรเป็นอย่างยิ่ง เมื่อครั้งยังทรงผนวชได้ปรากฏว่าทรงศึกษาพระธรรมวินัยแจ้งชัดในข้อปฏิบัติอันเป็นมูลรากของพระศาสนา ผลแห่งการศึกษาและทรงพิจารณาอย่างละเอียดทั่วถ้วน ทำให้พระองค์ทรงเคร่งครัดสังวรระวังพระวินัยทั้งในส่วนพระพุทธบัญญัติและอภิสมาจาร เป็นมูลเหตุให้ทรงประดิษฐานคณะธรรมยุตขึ้นในคราวครั้งนั้น ทรงตั้งขนบธรรมเนียมเป็นแบบปฏิบัติปรากฏอยู่หลายข้อ เป็นต้นว่า ธรรมเนียมทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ ธรรมเนียมสวดมนต์ประจำวันต่อท้ายทำวัตรค่ำ ธรรมเนียมฟังธรรมในวันพระ ธรรมเนียมวิสาขบูชา ธรรมเนียมอัฏฐมีบูชา ธรรมเนียมมาฆบูชา ธรรมเนียมกฐิน แม้เมื่อทรงลาผนวชมารับภาระของแผ่นดินแล้วก็ทรงสมาทานศีลอยู่เป็นนิจ ในวันธรรมสวนะ ทรงสมาทานอุโบสถศีล ทรงพระภูษาแดงตามธรรมเนียมราชสกุลสำหรับวันอุโบสถ บางสมัยทรงบรรยายธรรมแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในเป็นพระราชกุศลธรรมทาน ทรงพอพระราชหฤทัยใฝ่ที่จะได้สนทนาธรรมกับพระเถรานุเถระผู้ปฏิบัติชอบ พระราชจริยาสัมมาปฏิบัติกอปรด้วยศีลและวัตรสม่ำเสมอมิได้เคลื่อนคลาดไปจากครรลองแห่งธรรมวิถี

ประการที่สาม ความตั้งอยู่ในธรรม โดยความหมายทั่วไปได้แก่ ความมีจิตใจประกอบด้วยคุณธรรมต่าง ๆ เช่น ศรัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ วิริยะ ความเพียร สติ ความระลึกได้ สมาธิ ความตั้งมั่น ปัญญา ความรู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ตลอดถึง

สัมมาทิฐิ ความเห็นที่ถูกต้องทั้งในส่วนโลกิยะและโลกุตระ ส่วนโลกิยะเป็นคติแห่งโลก มีสุจริตเป็นที่ตั้ง มีความรับผิดชอบหน้าที่การงานที่ได้รับมอบหมาย ไม่โลเลหละหลวมหลีกเลี่ยงภาระหน้าที่การงานที่มาถึง ส่วนโลกุตระเป็นคติแห่งธรรมเห็นถูกต้องถึงความเป็นจริงของสังขาร ว่าเป็นธรรมดาอย่างนี้เอง ทุกสรรพสิ่งไม่ควรยึดมั่นถือมั่น สิ่งใดที่ยึดมั่นถือมั่นสิ่งนั้นเป็นโทษก่อให้เกิดความทุกข์ เป็นความเห็นที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระอยู่เหนือสิ่งทั้งปวง เป็นความไม่หวั่นไหวในเรื่องราวและอารมณ์ทั้งหลายที่มากระทบ รู้เท่าทันกระบวนการทำงานของจิต ความตั้งอยู่ในธรรมด้วยประการดังนี้ เป็นเหตุแห่งกัลยาณเกียรติประการที่สาม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งอยู่ในสัมมาทิฐิตั้งแต่ต้นจนอวสานแห่งพระชนม์ ทรงมีพระปัญญาประจักษ์ถึงโลกุตรธรรมรู้เท่าทันความเป็นจริงของสังขารอยู่ทุกขณะ ไม่ทรงลุ่มหลงยึดติดในโลกธรรมแต่ประการใด ถึงทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจเป็นที่ล้นพ้นแต่ก็ทรงตระหนักดีว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุดเป็นธรรมดา แม้ในวาระสุดท้ายคือ วันสวรรคต ตรงกับวันมหาปวารณา พุทธศักราช ๒๔๑๑ เวลาเย็นทรงพระประชวรหนัก แต่ยังทรงสมบูรณ์ด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดวาระสุดท้ายแห่งพระชนมายุเป็นแน่แล้ว มีความตอนท้ายแห่งพระราชนิพนธ์ว่า ความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ดิฉันขอลา ดิฉันไหว้ สิ่งใดที่ดิฉันผิดพลั้งขอสงฆ์จงอดโทษสิ่ง

ทั้งปวงนั้นแก่ดิฉันเถิด เมื่อกายของดิฉันกระสับกระส่ายอยู่ จิตของดิฉันจะไม่กระสับกระส่าย ดิฉันมาทำความศึกษาตามคำสอนของพระพุทธเจ้าอยู่ ด้วยประการฉะนี้

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดี ศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยาม เทวมหามกุฏวิทยมหาราชทรงเป็นพหุสูต เข้าถึงศีลและวัตร ทรงตั้งอยู่ในธรรมตามนัยแห่งพระพุทธภาษิต ที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามาทุกสถาน แม้กาลเวลาจะพ้นผ่านเนิ่นนานนับแต่พุทธศักราช ๒๓๖๗ ตราบถึงพุทธศักราช ๒๕๖๗ นี้ บรรจบครบ ๒๐๐ ปีนับแต่ทรงพระผนวช พระราชจริยาสัมมาปฏิบัติยังคงดำรงอยู่มิรู้แปรผันมิได้เสื่อมถอยไปตามกาล พระราชกัลยาณเกียรติยังคงสถิตเสถียรต่างปูชนียสถาน เป็นเหตุเตือนใจให้ทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรต่างมาประชุมพร้อมกันเพื่อประกาศพระมหากรุณาธิคุณ ยังกุศลกิจเกื้อหนุนให้สำเร็จด้วยกตัญญูกตเวที ขอปัจฉิมาชนตาชนจงตามรอยรำลึกถึงพระราชจริยาสัมมาปฏิบัติ แล้วโน้มนำพระราชจริยานั้นๆ มาหยั่งไว้ในสติปัญญาแล้วพากเพียรนำพาตน ตามรอยพระราชจริยาแห่งพระองค์ผู้เป็นปฐมบุรพาจารย์แห่งธรรมยุติกวงศ์ ให้บังเกิดผลเป็นความวัฒนาสถาพรแก่ประเทศชาติแลพระบวรพุทธศาสนาตลอดอนันตกาล

อิมินา กตปุญฺเญน ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุประทานปัจโจปการกิจ ที่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารพระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงบำเพ็ญในวาระนี้ จงสัมฤทธิ์เป็นสุขสมบัติ

อรรถวิบุลมนูญผลถวายแด่ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยามเทวมหามกุฏวิทยมหาราช สมพระราชมนัสจำนงหมายทุกประการ

อนึ่งขอพระบรมเดชานุภาพแห่งพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยามเทวมหามกุฏวิทยมหาราช จงอำนวยศุภผลสิริสวัสดิ์ให้คณะพุทธบริษัทวัดตรีทศเทพมีพรั่งพร้อมด้วยผู้มีกุศลศรัทธาทั้งปวง จงเจริญด้วยจตุรพิธพรชัย อุปสรรคอันตรายทั้งปวงอย่าได้มากล้ำกราย บริบูรณ์ด้วยสรรพกำลังในอันที่จะประกอบกรณียกิจเพื่อความเจริญรุ่งเรืองในพระบวรพุทธศาสนา สมฐานะแห่งสัตบุรุษพุทธาทิบัณฑิตสืบไปในภายหน้าเทอญ

รับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในกิตติกถาฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี ยุติลงด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร

บันทึก

บันทึก

บันทึก

บันทึก